

Araştırma Makalesi

Tahrir Defterlerine Göre Araç Kazası'nda Vergi, Toprak ve Ekonomi (1487-1582)

Sibel KUNDAKÇI

Kastamonu Üniversitesi

skavakli@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8125-3549

Öz

Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu yerlerde vergi ve araziye düzenlemek amacıyla geliştirdiği tımar sistemi, sadece bu alanda bir teşkilatlanmayı değil, aynı zamanda iktisadî, malî, idarî ve askerî bakımdan da bir örgütlenmeyi ifade etmektedir. Fethedilen yerlerde bu sistemin uygulanması için tahrirler yapılmış ve bunun sonucunda da "tahrir defterleri" düzenlenmiştir. Bu defterler, ait olduğu yerin sosyo-ekonomik tarihinin anlaşılması açısından önemli kaynaklar arasındadır. Bu bağlamda Araç'ta tımar sistemi çerçevesinde şekillenen toprak, üretim ve vergi, sancakta 1487 ile 1582 tarihlerinde yapılan tahririn sonuçlarını içeren iki mufassal tahrir defterinden elde edilen istatistikî bilgilerden faydalanılarak anlatılmaya çalışılacaktır. Çalışmada, elde edilen verilerin karşılaştırılarak bir yüz yıl içerisinde meydana gelen değişimin gözlemlenmesi son derece önemlidir. Özellikle Araç'ın iktisadî ve ekonomik tarihine katkı sunacağı düşünülen çalışmanın, genelde ise bölgenin sosyo-ekonomik tarihinin anlaşılması açısından önem taşıdığı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Tahrir defterleri, Araç Kazası, Kastamonu, vergi, ekonomi
JEL Sınıflandırma Kodları: N90, O18, R51

Tax, Land and Economy in Araç District According to the Tahrir Registers (1487-1582)¹

Abstract

The tımar system the Ottoman Empire developed to regulate tax and land in the places where it dominated refers not only to an organization in this area but also to an organization in economic, financial, administrative, and military terms. Tahrirs were made for the implementation of this system in the conquered places, and as a result, "tahrir registers" were regulated. These records are among the important resources in terms of understanding the socio-economic history of the place they belong. In this context, the land, production, and tax shaped within the framework of the tımar system in Araç will be tried to be explained by using the statistical information obtained from two mufassal tahrir registers containing the results of tahrir made in the Sanjak between 1487 and 1582. In the study, it is extremely important to compare the data obtained and observe the change that has occurred in a century. In particular, this study, which is thought to contribute to the economic and economic history of Araç, is thought to be important in understanding the socio-economic history of the region in general.

Keywords: Tahrir registers, Araç District, Kastamonu, tax, economy
JEL Classification Codes: N90, O18, R51

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 17.07.2024 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 04.11.2024

Atıfta bulunmak için / Cite this paper:

Kundakçı, S. (2025). Tahrir defterlerine göre Araç Kazası'nda vergi, toprak ve ekonomi (1487-1582). *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 514-541. doi: 10.18074/ckuiibfd.1517470

1. Giriş

Geleneksel toplumlar için sanayi devrimi öncesinde egemen üretim tarzı, tarımdı. Ekonominin tarımsal üretime dayandığı bu tür toplumlarda, ziraî faaliyetler köylüler tarafından gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla üretimin, köylünün emek gücüne dayandığı söylenmelidir. Bir Orta çağ devleti olarak Osmanlı Devleti'nin ekonomisi de tarıma dayanmakta olup; devlet, bunu tımar sistemi üzerinden uygulamıştır. Bu sistem içerisinde, bütün toprakların mülkiyeti devlete ait olmak üzere mîrî arazi rejimi geliştirilmiştir. Sınırlar dâhilinde yaşayan herkes toprak ve tarımla ilgili tüm tasarruflarında tamamıyla mîrî arazi rejimine tabi olmuştur (Özdeğer, 2003, s. 3).

Tımar, devlet tarafından bazı memurlara yaptıkları hizmet karşılığında ücret yerine “mîrî” araziden belirli bir kısmın vergi gelirlerinin bırakılması olarak tarif edilebilir (İnalcık, 2012, s. 168; Kaleli, 2005, s. 17). Böylece toprağın mülkiyet hakkı devlete bırakılırken, toprağı işleme hakkı köylüye ve devlet adına vergi toplama görevi de sipahiye (atlı asker) bırakılmıştır. Taşrada bu şekilde ortaya çıkan düzene “tımar sistemi” adı verilmektedir. Ancak imparatorluğun tüm eyaletlerinde bu sistem uygulanmamıştır. Tımar sistemi uygulanmayan Mısır gelirleri dışarıda bırakıldığında kamu gelirlerinin hemen hemen yarısı tımarlara tahsis edilmiştir (İnalcık, 2012, s. 169). Özellikle 16. ve 17. yüzyılda devletin en önemli müesseselerinden biri, çok açık bir şekilde tımar sistemi olarak kabul edilmektedir (Üçok, 1944, s. 526-528).

Para ekonomisinin yeteri kadar gelişmediği dönemde vergi gelirlerinin büyük bir kısmının aynî olarak toplanması, paraya dönüştürülmesi, merkezî bir devlet hazinesine aktararak oradan da dağıtılması ve hatta bu hazineden ödenecek maaşlarla, görevlilerin bulundukları yerlerde geçimlerini sağlamaları gibi işlerin zorluğu karşısında devlet, tımar sisteminden yararlanmıştır (Barkan, 1979, s. 287). Bu yolla devlet, olduğu yerde harcanabilmesi amacıyla tarımdan alacağı vergiyi, genellikle asker olan tımar sahiplerine bırakmıştır. Onlar vergiden elde ettikleri bu gelirlerle sefere gitmiş ve tımarlarının büyüklüğü oranında da belirlenen sayıda “cebelü” (savaşçı asker) yetiştirmişlerdir. Bu yolla ortaya çıkan tımarlı sipahiler, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde en önemli askerî teşkilatını oluşturmuştur (Halaçoğlu, 1998, s. 56-58). Böylece devlet idarî yapıyı, toprak sistemini, köylünün statüsünü, vergilendirilmesini ve tarım ekonomisini askerî ihtiyaçları karşılayacak şekilde tımar sistemi etrafında organize etmiştir (Acun, 2022, s. 899).

Köylünün kiracı olarak genellikle geçerliliği sona ermeyen bir sözleşmeyle toprağı ekip biçmesi, neredeyse onu toprağın sahibi haline getirmiştir. Devletin her daim köylüyü himaye ettiği ve koruduğu söylenebilir. Bu bağlamda, köylü, sipahi ve devlet arasındaki ilişkiler kanunlarla düzenlenmiştir (Türkmenoğlu, 2021, s. 485-503).

16. yüzyılda Kastamonu Sancağı'nın bir kazası olarak teşkilatlanan Araç'ta da benzer şekilde toprak ve üretimin tımar sistemi etrafında örgütlendiği ifade edilmelidir. Toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu tarım alanlarında ziraat yapan köylünün, elinde bulunan toprak miktarına göre kaydedilmesi ve buna göre vergi ödemesinden, bu ziraî topraklar dışında ekilip biçilen zeminler, bağ ve bahçeler ile sipahinin kendi ihtiyacını karşılamak için işlettiği hassa işletmelere kadar hepsi tımar sistemi içinde değerlendirilmelidir. Yine bu topraklardan elde edilen mahsulattan alınan vergilerden yola çıkarak Araç'ta yapılan üretim hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

2. Literatür Araştırması

Tahrir defterler, Osmanlı klasik döneminin sosyal, ekonomik, idarî ve iktisadî tarihinin en önemli kaynaklarından. Genel olarak, 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı ekonomisindeki değişim ve gelişme bu defterlerden takip edilebilir. 1461'de Osmanlı hâkimiyeti altına girmesinden sonra Araç'ta da toprak ve üretim konusundaki bilgiler, tahrir defterleri yoluyla elde edilebilmektedir. Bu sebeple, öncelikle tahrir defterleri ve bu defterlerin tımar sistemiyle olan ilişkisi anlatılmalıdır.

Osmanlı Devleti yeni bir fetih gerçekleştirdiği zaman, buradaki toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimini belirlemek, buna göre dağıtımını gerçekleştirmek ve tahsil edeceği vergi miktarını tespit etmek amacıyla istatistikî bilgiler elde etmek istemiştir. Bu bilgileri elde etmek için de tahrir yoluyla kayıt tutma işlemi gerçekleştirmiştir. Fethedilen yerlerde tımar sisteminin kurulması ve var olan yerlerde de ayakta kalması, tahrirlerin düzenli ve sağlıklı bir şekilde yapılmasını zorunlu kılmıştır (Afyoncu, 1999, s. 311). Çünkü tımar sisteminin uygulanabilmesi için devletin, ülkenin tamamındaki her türlü vergi getirebilecek kaynakları ayrıntılı olarak tespit etmesi gerekirdi (Öz, 1991, s. 426). Bu sebeple, bu kayıt tutma işlemine her padişah değişikliği ile birlikte kıtlık ve salgın gibi bölgesel nedenlerle sıklıkla başvurulmuştur. Ayrıca bu kayıt tutma işlemi, devletin fetih sürecinin bir tamamlayıcısı olarak okumak da mümkündür. Devlet bu sayımlar vasıtasıyla yeni ele geçirilen topraklarda kendi hâkimiyetini resmileştirmiş ve fethedilen yerlerde iktisadî, malî, idarî ve askerî düzenin kurulması için bu araca özellikle başvurmuştur (Barkan ve Meriçli, 1988).

Tahrir işleminin uygulanma süreci, belli bir düzene göre gerçekleştirilmiştir. Tahriri yapan kişi olan il yazıcı, gönderildiği vilayette bölgenin kadısı ve tımarlılarını toplamış ve teftişi birlikte yapmışlardır. Tahrir sırasında hiçbir gelir kaynağının kayıtlardan hariç bırakılmamasına özen gösterilmiştir (İnalçık, 1987, s. XIX; Karaboğa ve Bozdoğan, 2021, s. 336).

Tahrir sonucunda hazırlanan bu defterler, Osmanlı'nın klasik döneminde tımar sistemini uyguladığı bölgelerde vergi sahiplerini ve onlara ait çeşitli bilgileri, toplanması gereken vergileri ve bu vergilerin hangi kişi veya kurumların

tasarrufunda olduğunu gösteren ve genellikle de sancak esasına göre düzenlenen resmî belgelerdir. Ayrıca tımarların dağılım ve tevcihi de tahrirler sırasında yapıldığından, bu defterlerde tımar sahiplerinin isim bilgisi ve gelir toplamalarını da görmek mümkündür (Karaboğa ve Bozdoğan, 2021, s. 331-350).

Bununla birlikte tahrir defterleri, “mufassal”, “icmal” ve “evkâf” olmak üzere üç türde düzenlenmiştir. Mufassal tahrir defterleri, tahriri yapılan bölgeyle ilgili olarak erkek nüfusunu, tüm gelir kaynaklarını ve bunlardan toplanması öngörülen yıllık vergi miktarlarını ayrıntılı olarak gösteren defterlerdir. İcmal tahrir defterleri ise bölgenin has, zeamet ve tımar sahipleri arasında nasıl paylaşıldığını gösteren ve özet bilgiler içeren defterlerdir. Son olarak, “evkâf defterleri” de herhangi bir bölgenin vakıflarını, bunların gelirlerini ve bu gelirlerin tahsis edildiği harcama kalemlerini gösteren defterler olarak tanımlanabilir (Öz, 1991, s. 432-433).

Kastamonu ve çevresi, Türkiye Selçuklu Devleti’nin kurucusu Süleymanşah’ın komutanı Emir Kara Tegin tarafından Türk hâkimiyetine girmiştir (Şahin, 2001, s. 737-739; Darkot, 1997, s. 400). Özellikle II. Kılıçaslan döneminde Kastamonu ve civarı hızlı bir Türkmen göçüyle karşılaşmıştır (Kankal, 2004). Sürecin devamında Çobanoğulları ve Candaroğulları bölgede hâkimiyet kurmuşlardır (Yücel, 1988). En nihayetinde Fatih Sultan Mehmed önce Kastamonu, sonra da Sinop’u alarak Candaroğulları beyliğine son vermiş ve böylece bölge 1461’de tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (Tansel, 2014, s. 257-262). Bu süreçte Araç, idarî bakımdan Anadolu Eyaleti’ne bağlı Kastamonu Sancağı’nın bir kazası olarak teşkilatlandırılmıştır. Kastamonu Sancağı’nda ilk tahririn Osmanlı hâkimiyetine girdiği 1461 yılında yapıldığı düşünülse de bu tahririn sonuçlarını ihtiva eden herhangi bir defter ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Bölgeye ait olan en erken tarihli ilk tahrir defteri ise, 23/m numaralı 1487 tarihli mufassal tahrir defteridir. Araç’ın içinde yer aldığı ikinci mufassal tahrir defteri ise 147 numaralı ve 1582 tarihine ait bir defterdir. Bölgenin icmal ve evkaf tahrir defterleri olmakla birlikte çalışmanın konusu bakımından bu iki mufassal tahrir defteri üzerinden bir yüzyıl içerisinde Araç’ta toprak ve üretim konusunda meydana gelen değişiklik ve gelişmeler takip edilmeye çalışılacaktır.

Bununla birlikte literatürde Araç kazası tarihini konu alan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Kastamonu’nun bir sancak olarak ele alındığı ve kazası olan Araç’tan bahsedilen tahrir defterleri kaynaklı bir doktora çalışması mevcuttur (Tosunoğlu, 1993, s. 37-60). Araç’ın müstakil tarihi ile ilgili diğer bir çalışma ise, ilkçağlardan Cumhuriyet’e kadar Araç’ın sosyal ve ekonomik tarihinin anlatıldığı bir makaledir (Yakupoglu, 2009, s. 20-72). Bunların dışında, şer’iyye sicillerine göre Araç tarihinin anlatıldığı bir eser daha bulunmaktadır (Maden ve Çiftçi, 2022). Son olarak, Araç’ın vakıfları ve tarihi gelişimini konu alan ve sancağın evkâf defterlerine göre ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı bir çalışma daha bulunmaktadır (Kavaklı Kundakçı ve Dağsever, 2022, s. 661-698). Bu çalışmanın diğer eserlerden farklı olarak ele aldığı konu üzerinden hem bu sınırlı literatürün genişletilmesi hem

de Araç kazasının iktisadî tarihi ve toprak rejiminin anlaşılmasına katkı sunabileceği düşünülmektedir.

3. Araştırma Metodolojisi

3.1. Örnek Seçimi ve Veri Toplama

Araç'ta vergi üzerinden toprak ve üretimin anlatıldığı bu makalede, örnek seçimi ve veri toplama işlemi, çalışmanın ana kaynağı olan mufassal tahrir defterlerinden yapılacaktır. 1487 tarihli 23/m numaralı mufassal tahrir defteri, yukarıda da ifade edildiği gibi, önce sancağın merkez kazası olan Kastamonu'dan ve Kastamonu'nun şehir merkezinden başlamaktadır. Burada mahallelerin ve bu mahallelerde yaşayan yetişkin erkek nüfusun sıralandığı görülmektedir. Her mahallenin altında da o mahallenin hane ve mücerred (bekâr erkek) toplamaları verilmiştir. Sonra da şehir merkezindeki gelir türleri ve bunlardan elde edilmesi öngörülen vergiler ve bu vergilerin toplamaları yer almaktadır (BOA. TT.d. 232/m, s. 3).

1487 tarihli defterde Araç kazasını içeren kısmının doğrudan köylerin yazımından başlaması ve defterde bir mahalleden ya da mahalle sakinlerinden bahsedilmemiş olması, ilk bakışta burasının bir şehir merkezine sahip olmadığını düşündürmektedir. Defterde, Araç kazası ile ilgili ilk kayıt, Küplük Köyü ve burada yaşayan yetişkin erkek nüfusun ellerindeki toprak miktarlarına ve medenî durumlarına göre kaydedilmesiyle başlar. Ardından köyün hane ve mücerred toplamı verildikten sonra gelir kaynakları üzerinden alınması öngörülen vergi kalemleri tek tek yazılmıştır. Ayrıca defterde, köyün isminin hemen yanında Şehzade Mahmud'un defterdarı Muhyiddin Bey'in hassı olduğu yazılıdır. Araç'a bağlı diğer köyler de benzer bir düzende kaydedilmiştir ((BOA. TT.d. 23/m, s. 712/19-755).

Araç Kazası ile ilgili kısım, 1582 tarihli ikinci mufassal tahrir defteri de 1487 tarihli defterde olduğu gibi, köylerden başlamaktadır. Bu bağlamda bir yüz yıl içerisinde Araç'ta yine mahalle ve mahallelilerden oluşan bir şehir merkezinin varlığından bahsedilecek herhangi bir gelişmenin olmadığı gözlemlenmiştir. Bu defterde Araç, İğdir köyü ile başlamakta ve bu köyün gelirinin Kastamonu Kalesi erlerinden Mustafa ve Yusuf'un tımarı olduğu ifade edilmektedir. Ardından da 1487'de olduğu gibi köyde yaşayan erkek nüfus deftere ellerindeki toprak miktarları ve medenî durumlarına göre kaydedilmişlerdir. Bundan sonra köyün hane ve mücerred toplamı verilmiştir. Köyün altında köylünün ekip biçtiği üç zeminin olduğu anlaşılmaktadır. En sonda da köyün gelir getiren kaynakları vergilendirilmiş ve toplam hâsılat yazılmıştır. Bu yılda da diğer köyler için aynı usul takip edilmiştir (BOA. TT.d. 143, s. 126-208).

Çalışmada, köylerin altında yer alan ve ellerindeki toprak miktarına ve medenî durumlarına göre yazılan köylüden yola çıkarak Araç'ta ekilebilir arazi hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır. Yine köylerin altında yazılan ve gelir kaynağı olarak

vergilendirilmiş zeminlerden, çiftliklerden, bağ ve bahçelerden bahsedilecektir. Bu bağlamda, sipahinin işlettiği hassa adı verilen gelir kaynaklarına değinilecektir. Ayrıca, yine köylerde yapılan üretimden alınması öngörülen vergi kalemlerinden yola çıkarak Araç'ta üretim konusu ele alınacaktır.

3.2. Değişkenler

Tahrir defterleri, istatistik açıdan en genel şekliyle, nüfus ve üretim konularında kullanılabilir kaynaklardır. Çalışmanın ana kaynağı olan iki mufassal tahrir defteri arasında yaklaşık bir yüzyıl bulunmaktadır. Bu sebeple, yüzyıl boyunca Araç'ta toprak ve üretim konusunda meydana gelen gelişim ve değişme takip edilecektir.

Üretim konusu anlatılırken faydalanılacak ürünlerden alınan öşür miktarlarının ne derece gerçek üretimi yansıttığı tartışmalıdır. Çünkü bu defterlerde yer alan veriler, gerçekte tarh edilen veya toplanan vergi miktarını değil; tahmini vergi miktarını yansıtmaktadır. Bu konu hakkında öncelikle, üretimden alınan vergilere dair verilerin, tahrir işleminden önceki üç yılın üretim miktarları esas alınarak hesaplandığı hatırlatılmalıdır (İnalçık, 2010, s. 425-429). Bu konuda dikkat edilmesi gereken bir nokta da vergilendirmenin müd ve kile birimiyle yapılmasıdır. Müdün kaç kilograma denk geldiği bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir (Öz, 2000, s. 23). Bu sebeple, Araç'ta elde edilen hububat üretimi, arpa ve buğday cinsinden kilograma dönüştürülmeden bunlardan alınması gereken öşür miktarı üzerinden toplanmış ve iki tahrir döneminde karşılaştırılmıştır.

Özellikle, 1487 tarihli defterde, 1582 ile kıyaslandığında, köylerin gelirlerinin ayrıntıya girilmeksizin verildiği görülmüştür. Bu şekilde kaydı gerçekleşen köylerde yaşayanlar yine ellerindeki toprak miktarlarına göre yazıldıkları için bunlar hesaplanmış ve ilgili yerlerde değerlendirmelere eklenmiştir. Ancak, köyün gelirini oluşturan vergi kalemlerinin yazılmaması köyden elde edilen üretim hakkında bilgi sahibi olunmasını engellemektedir.

Üretimin hesaplanması açısından ekilebilir toprak miktarının bilinmesi önemli bir faktördür. Ancak bu konuda da ortalama bir çiftliğin tahminen kaç dönümden oluştuğu belirsizdir (Öz, 2000, s. 17-32). Yine, gerçek dönüm miktarı belli olmasa da ellerindeki toprak miktarlarına göre yazılan köylü üzerinden bu konuda bazı sonuçlar elde edilebilir. Tahrir defterleri kullanılırken bu defterlerin tüm bir yüzyılın panoramasını verdiği değil de sadece içerdiği yıllar için değerlendirilmesi gerektiği unutulmamalıdır. Ayrıca bu defterlerden elde edilen verilerin diğer arşiv kaynakları ile de desteklenmesi gerekmektedir. Çalışılan bölgenin idarî olarak çok iyi tespit edilmesi ayrıca önemlidir. Buna göre bölge, tahrir defterlerinden takip edilmelidir (Afyoncu, 2003, s. 268-276).

3.3. Yöntem

Mufasssal tahrir defterlerinden yola çıkarak toprak miktarına göre yazılan köylüden alınması öngörülen vergi miktarı toplanarak, her iki tahrir dönemiyle karşılaştırılacaktır. Bu vergi toplamlarından hareketle, en büyük araziye elinde bulunduranlar ile bunun yarısı, dörtte biri ya da evli olup da hiç üretime dâhil olmayanların sayısı çıkarılarak hane sayısına oranları tespit edilecektir. Her iki tahrir dönemi için bu işlem yapıldıktan sonra yüz yıl için bir karşılaştırmaya gidilecektir. Bu karşılaştırma sonucunda ekilebilir araziye sahip köylü miktarı tespit edilmeye çalışılacaktır. Yine zeminler, özel çiftlikler, bağ ve bahçeler ile hassa tabir olunan yerler hakkında bilgi verilecektir.

Araç'ta elde edilen üretim konusunda yetiştirilen ürünlere konan öşür miktarları üzerinden de bazı tespitlerde bulunmak mümkündür. Öncelikle her iki tahrir dönemi için hububat üretimi hakkında arpa ve buğdaydan alınması öngörülen öşür miktarları toplanarak yine her iki tahrir dönemi için bir kıyaslama yapılacak ve hane sayısı üzerinden bir değerlendirmeye gidilecektir. Arpa ve buğdayın dışında üretilen hububattan alınması öngörülen öşür değerleri tespit edilecektir. Ayrıca öşür değerleri üzerinden, meyve ve sebzecilik, keten ve kendir üretiminden bahsedilmeye çalışılacaktır. Hayvanlardan alınan vergiler üzerinden Araç'taki hayvancılık faaliyetlerine değinmek de mümkündür. Son olarak mukataalar üzerinden Araç'ta ticaret hakkında genel bir çerçeve çizilecektir.

4. Bulgular ve Tartışma

4.1. Araç'ta Toprak

Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynağı, toprak ve topraktan elde edilen vergidir. Defterlerde, toprakları işleyen üretici konumunda olan köylü, ellerindeki toprak miktarına göre “çift”, “nîm çift”, “bennâk” ve “caba” olarak kaydedilmişlerdir. Köylüden kişi başına alınması öngörülen vergi miktarları toprağın bu şekilde sınıflandırılmasına göre belirlenmiştir. Bu vergilendirme üzerinden Araç'ta özellikle ekilebilen tarım alanları hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu toprak sınıflandırmasına göre sırasıyla;

Çift Resmi: Çiftlik sahibi köylünün ödediği temel vergi birimidir. Çift ya da çiftlik, mîrî arazilerde, toprağın bağ ve bahçeler dışında işlenmek üzere, belli birimlere göre, yani bir çiftçi ailesinin işleyebileceği büyüklükteki parçalara ayrılmasıdır. Bu parçalara ayırma işlemi ise “bir çift öküzün işleyebileceği büyüklükteki arazi” olarak yapılmıştır. “Çifthane” adı verilen bu sistemde bir çift öküzü ve onun işleyebileceği kadar toprağı bulunduran köylü, tımar sisteminin ana ünitesini oluşturmuştur (İnalcık, 2004, s. 1-14; Emecen, 1993, s. 309-310). Bir çiftçi ailesine yetecek genişlikte olan çift ya da çiftlik, toprağın verim durumuna göre, 60 ile 150 dönüm arasında değişen bir araziye ifade etmektedir. Böyle bir toprağı elinde bulunduranlar, “çift resmi” ödemekle yükümlü tutulmuşlardır. Genel olarak,

çiftliklerin parçalanmamasına özen gösterilmiş; ancak çift sahibinin ölümü durumunda, geride iki oğlu kalmışsa çiftlik ikiye bölünmüş ve bu durumda her biri “nîm çift resmi” ödemıştır (İnalcık, 1998, s. 19-20). Sipahiye ödenen bu verginin miktarı, bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir (Gümüşçü, Erdoğan Özünlü, 2016, s. 177-217).

Kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Araç kazasında köylüden alınan çift resmi, 42 akçe ile 57 akçe olarak değişiklik göstermektedir. Örneğin, 1487 tahririnde, Tuzaklı köyünden iki çift için 114 akçe alınırken (BOA. TT.d. 23m, s. 712/20-21), Varvan köyünde iki çift için 84 akçe alınmıştır (BOA. TT.d. 23m, s. 713). Benzer bir durum, 1582’de de geçerliliğini korumuştur. 1582’de Corum köyünden üç çift için 126 akçe, yani çift başına 42 akçe alınması öngörülmüştür (BOA. TT.d. 143, s. 127). Öte yandan iki tımar hissesine ayrıldığı görülen Asragözü köyü için bir tımar hissesinde 42 akçe ve diğer tımar hissesinden de 57 akçe birer çift için yazılmıştır (BOA. TT.d. 143, s. 188). Bu örnekten anlaşılabileceği üzere, aynı köyün farklı tımar hisselerinde bile vergi miktarları değişiklik gösterebilmiştir. Ancak vergi miktarındaki değişikliğin nedeni hakkında herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Nîm Çift Resmi: Bir çift arazinin yarısı kadar toprağı tasarruf eden köylülerden ise defterlerde nîm çift vergisi tahsil edilmiştir. Bu vergi miktarı ise çift resminin 42 akçe olduğu yerlerden 21 akçe; 57 akçe olduğu yerlerden de yarısının alınması şeklindedir. Örneğin, 1487’de Yazı köyünde 4 nîm çift için 84 akçe olmak üzere bir nîm çift 21 akçe olarak tespit edilirken; Bezi köyünde bir nîm çift için 28 akçe alınması öngörülmüştür (BOA. TT.d. 23, s. 712/27, 722). 1582’de çift resmi, 42 akçe olan Bezi ve İğdir köyünden 14 nîm çift için 294 akçe olmak üzere bir nîm çift için 21 akçe alınmasına karar verilirken; çift resminin 57 akçe olduğu İksife köyünden bir nîm çift içinse 28 akçe vergi miktarı yazılmıştır (BOA. TT.d. 143, s. 127-128)

Bennâk ve Caba Resmi: Çift resmine bağlı olan “bennâk resmi” ise elinde çok az toprağı olan ya da hiç toprağı olmayan evli aile reislerinden alınan vergi türüdür. Bennâk, aslında “evli raiyyet” yani evli çiftçi demektir (Emecen, 1992, s. 458-459). Bennâklar ekinli ve caba olarak ikiye ayrılmışlardır. Yarım çiftten daha az toprağı tasarruf edenler ekinli bennâklardır. Caba bennâklar ise işleyeceği toprağı bulunmayan, ancak başkalarının toprağında toprak işçiliği yapan ya da sipahiden tapusuz olarak aldıkları toprakları işleyip, dönüm resmi veren köylüler için kullanılır (İnalcık, 2004, s. 44). Bu bağlamda, Araç’ta yaşayan köylülerden nîm çiftten daha az toprağı olanların bennâk, hiç toprağı olmayıp evli olanların ise caba yazılmış oldukları düşünülmektedir. Her iki tahrir döneminde de bennâklardan alınan vergi miktarı çift resminin 42 akçe olduğu tımar hisselerinde 13 akçe iken, çift resminin 57 akçe olduğu hisselerde 18 akçedir. Caba resmi ise, yine çift resmine göre 8 ile 13 akçe arasında değişmektedir.

1487’de Munay köyünde sekiz bennâk için 104 akçe yazıldığı durumda, bir bennâk 13 akçeyken; Kadarta köyünde iki bennâk için 36 akçe alınması öngörülmüştür

(BOA. TT.d. 23m, s. 721, 723). 1582’de ise Yenice köyünde bir bennâk, 18 akçe; Kesud köyünde ise 13 akçe olarak tespit edilmiştir (BOA. TT.d. 143, s. 133, 135).

Caba resmi için örnek vermek gerekirse, 1487’de Munay köyünde 19 caba için 152 akçe olmak üzere bir caba 8 akçe olarak belirlenmiştir. Kadarta köyünde ise 2 caba 26 akçe olmak üzere bir caba 13 akçe olarak yazılmıştır (BOA. TT.d. 23m, s. 721, 723). 1582’de de Yenice köyünde 21 caba için 273 akçe alınması öngörülmüşken, bir caba ise 13 akçedir. Kesud köyünde 37 caba için 376 akçe yazılırken; bir cabadan alınması öngörülen miktar, yalnızca 10 akçedir (BOA. TT.d. 143, s. 133, 135).

Mücerred Resmi: Çift resmine bağlı olan vergilerden biri de “mücerred resmi”dir. Mücerred, evlenmemiş-bekâr erkek anlamında kullanılan bir kavramdır. Mücerred kaydedilme durumu, bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Devlet, genel olarak bazı bölgelerde bunları vergiden muaf tutarken, bazı yerlerde ise 6 akçe mücerred resmi tahsil etmiştir (İnalçık, 2004, s. 47). Öte yandan değerlendirilen tahrir defterlerinden Araç’ta mücerred resminin alındığına dair herhangi bir kayda rastlanamamıştır.

Ayrıca defterlerde, 1487’de çift resmiyle birlikte; 1582’de ise nîm çiftle birlikte yazılan “zevle” adı verilen birimler geçmektedir. Buna göre, defterlerde bazı çiftçi isimlerinin geçtiği yerlerde, “üç zevle” veya “iki zevle” gibi bazı ibarelere rastlanmaktadır. Zevle, “çiftin dörtte biri” anlamına gelmektedir. O halde, burada bennâklar, zevleden yani dörtte birden de daha az toprağı tasarruf eden köylü olarak değerlendirilebilir. Örneğin, 1487’de Güren köyünde, Menteşe veled-i Ali Fakih isimli köylünün sahip olduğu toprak miktarı üç zevle olarak yazılmış ve köyün hâsılatında çift remi, “iki çift maa zevle” şeklinde belirtilerek, vergi miktarı 62 akçe olarak öngörülmüştür (BOA. TT.d. 23m, s. 733) 1582’de ise Kızılsaray köyünde Durak veled-i Piri isimli köylü, elindeki toprak miktarına göre üç zevle olarak kaydedilirken durum, köyün hâsılatında nîm çiftin altında “nîm maa zevle 10,5” olarak kaydedilmiş ve nîm çift ve zevle yazılan köylülerden 230 akçe alınması öngörülmüştür.

Aşağıdaki tabloda, tahrir dönemlerine göre, Araç’ta yaşayan köylünün ödediği “çift”, “nîm çift”, “bennâk” ve “caba” vergilerinin akçe değeri üzerinden toplamı bulunmaktadır.

Tablo1: Araç’ta Alınması Öngörülen Çift, Nîm Çift, Bennâk ve Caba Vergileri

Vergi Adı	1487	%	1582	%
Çift Resmi	12.622 akçe	%38	11.041 akçe	%19
Nîm Çift Resmi	13.685,5 akçe	%41	18.808,5 akçe	%33
Bennâk Resmi	3.096 akçe	%9	3.588 akçe	%6
Caba Resmi	3.728 akçe	%11	22.039 akçe	%39
Toplam	33.131,5 akçe	-	55.476,5 akçe	-

Tablonun değerlendirilmesine geçilmeden önce, defterlerle ilgili olarak çalışmanın başında belirtilen bir hususu tekrar dile getirmek gerekir. 1487 tarihli defterde, bazı köylerin hâsılatının hangi kalemlerden meydana geldiğine yer verilmeden, doğrudan toplam hâsılatın yazıldığı görülmektedir. Bu nedenle bu köylerden çift, nîm çift, bennâk ve caba vergilerinin ne kadar alındığı tespit edilememiştir. Bu köylerin vergi haneleri kontrol edilerek çift, nîm çift, bennâk ve caba sayısı belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre, çift resminin 42 akçe, nîm çift resminin 21 akçe, bennâk resminin 13 akçe ve caba resminin ise 8 akçe olduğu düşünülerek yukarıdaki tabloda, 1487 tarihli vergi kalemleri oluşturulmaya çalışılmıştır. 1582 tarihli defterde ise bu durum çok yaygın değildir. Karşılaşıldığı durumlarda ise, benzer bir işlem uygulanarak, alınan vergi türleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araç gibi ekonomisi sadece tarım ve hayvancılığa dayanan ve pazar ekonomisinin gelişmediği bir yerde doğal olarak en büyük zenginlik kaynağı topraktır. Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere, 1487’de toprak miktarına göre kişi başına düşen vergi hasılatında çift resmi %38’lik bir paya sahipken; 1582 yılında %19’luk bir düşüşle birlikte sadece %19’luk bir paya sahip olmuştur. Yüz yıllık bir süreçte hem çiftten alınması öngörülen toplam vergi miktarı azalmış; hem de verginin toplam vergi içindeki oranı yarı yarıya düşmüştür. Dolayısıyla buradan çifte sahip olan çiftçi sayısının yarı yarıya azaldığı söylenebilir. Bununla beraber, nîm çiftin toplam vergi oranı içerisindeki yerinde de bir önceki döneme göre %11 oranında bir düşüş yaşanmıştır. Nîm çiftten ve hatta dörtte birden daha az toprağa sahip olan bennâklardan alınan vergideki düşüş oranı ise %3’tür. Hiç toprağı olmayan ve fakir olduğu düşünülen köylüden alınan caba resminin diğer vergilere oranı iki tahrir döneminde %28 oranında artmıştır. Buradan da son tahrirde tespit edilen topraksız köylü sayısının oldukça arttığı değerlendirilebilir. Bu artışta, yeni yerlerin fethedilememesinin ve nüfus artışının payı olduğu sanılmaktadır.

Yukarıdaki rakamları daha iyi anlamak için köylerde yaşayan hane ve mücerred sayısını da tespit etmenin faydalı olacağı düşünülmektedir. Bilindiği üzere, vergiyi oluşturan temel birim hanedir. Haneyi ise evli olan aile reisi meydana getirir. Bu bağlamda, çift, nîm çift, bennâk ve caba yazılan yani az ya da çok toprak sahibi olan her köylü, bir hane ünitesini oluşturmaktadır (Göyünç, 1997, s. 552-553). O halde tahrir dönemlerinde çift, nîm çift, bennâk ve caba toplamaları hane sayısını vermektedir. Buna göre, çift, nîm çift, bennâk ve cabaların haneye göre oranlarının tespit edilmesi ve iki tahrir dönemine göre karşılaştırılması neticesinde, köylünün toprakla olan ilişkisi daha net ortaya konabilir. Aşağıdaki tablo, tahrirlere göre, çift, nîm çift, bennâk ve cabaların hane sayısına oranını göstermektedir.

Tablo 2: Çift, Nîm Çift, Bennâk ve Cabaların Haneye Göre Oranı

Vergi Adı	1487	%	1582	%
Çift	300	18	262	6
Nîm Çift	651	39	895	21
Bennâk	238	14	276	6
Caba	466	28	2754	65
Toplam hane	1655	-	4187	-
Mücerred	598	36	3102	74
Toplam nüfus	2253	-	7289	-

Çift resmi ve buna bağlı diğer vergiler aynı zamanda bir haneyi ifade ettiğine göre, bunların toplamı aynı zamanda hane sayısını vermektedir. Hane sayısı hesaplanırken, yukarıda bunlar üzerinden alınması öngörülen vergilerden çift resminin toplamı 42, nîm çiftin toplamı 21, bennâk resminin toplamı 13 ve son olarak caba resminin toplamı sekiz ile bölünerek bunların sayıları yaklaşık olarak tespit edilmiştir. Sonuçlar, her iki tahrir dönemi için bir kıyaslama yapılabilmesi açısından önem taşımaktadır. Zira 1487’de bir çifte sahip olan köylü, hanenin %18’iyken, 1582’de %6’ya kadar gerilemiştir. 1487’de nîm çiftlere sahip olan köylüler, hanenin %39’luk bir kısmını oluştururken, sonraki tahrir döneminde ise bu oran %21’e düşmüştür. Tablodan elde edilebilecek en dikkate değer sonuçlardan biri de, cabaların 1582’de hanenin %65’ini oluşturmuş olmasıdır. Görüldüğü gibi bu rakam, 16. yüzyılın sonlarında köylünün giderek daha fazla topraksızlaştığı anlamına gelmektedir. Öyleyse Araç köylerinde yaşayan nüfusun yarıdan fazlasının, üretime dâhil olmadığı söylenebilir. Tımar sistemine dayalı klasik Osmanlı toprak rejiminin 16. yüzyılın sonlarında çözülmeye başladığı geçerli bir veri olarak ele alındığında (Akdağ, 1945, s. 419-431), bunun Osmanlı taşrasının küçük bir parçası olan Araç kazası özelindeki yansımaları bu rakamlar üzerinden de rahatlıkla takip edilebilir.

Bekâr erkek anlamında mücerredlerin 1487’de nüfusun %26’sını meydana getirdiği görülürken; 1582’de ise nüfusun %42’sinin bekâr erkeklerden oluştuğu görülmektedir. Hane sayısının iki tahrir döneminde yaklaşık %40 oranında artmış olması, vergiye tabi yetişkin erkek nüfusun da aynı zamanda bu oran kadar arttığı anlamına gelmektedir. Bu durum, 1487 ile 1582 tarihleri arasındaki yaklaşık bir yüzyıllık zaman süreci içerisinde, çiftlerin azalması durumunun aslında çiftlerin parçalanması sürecine geçildiğini göstermesi açısından ilgi çekicidir. Öte yanda nüfus içindeki bekâr erkek sayısındaki hızlı artış da hesaplandığında, 1582 yılında Araç’ta yaşayanların tarım yapılan toprak miktarının azalmasına koşut olarak, geçimlerini sağlamada zorlanmış olabilecekleri düşünülmektedir. Mevcut durumda, evlilerin yarısından fazlasının topraksız ve nüfusun yarıya yakınının da bekâr erkeklerden meydana geldiği düşünüldüğünde, erkeklerin yaklaşık yarısının üretime dâhil olmadığı sonucu çıkarılabilir.

Bununla birlikte, 1487’de tam çift resminin en fazla yazıldığı köy, 661 akçe ile Munay (Sarpun) köyü olmuştur (BOA. TT.d. 23m, s. 720-721). 1582’de ise Yortan nâm-ı diğer Tavşanlı (Tavşanlı)’nın 894 akçe çift resmi ile en büyük vergi miktarını ödemesi gereken köy olduğu söylenebilir (BOA. TT.d. 143, s. 156-157). Nîm çiftin en fazla olduğu köy ise, her iki tahrir döneminde de Kadarta (Karcılar) köyü olmuştur. Köyden 1487’de 661 akçe (BOA. TT.d. 23m, s. 723, 727, 733), 1582 yılında ise 1040,5 akçe vergi alınmıştır (BOA. TT.d. 143, s.133,145-146, 147). İsmi geçen bu köyler, Araç’ta tarım yapılan ziraî alanların geniş ve fazla olduğu ve böylece tarım üretiminin yoğunlaştığı köylerdir. Her iki tahrir döneminde bennâk ve caba resminde ilk sırada, Süzey (Tatlıca) köyü yer almaktadır (BOA. TT.d. 23m, s. 712/24, 722; 143, s. 147, 191-193).

4.1.1. Zeminler

Tahrir defterlerinde, bir çiftçi ailesinin işlettiği topraklar dışında, hemen hemen her köyde bulunan ve hububat ekilip biçildiği düşünülen “zemin” adındaki toprak parçalarının varlığı da dikkati çekmektedir (Ünal, 2008, s. 161). Bazen çift, nîm çift ve bennâk olarak, bazen de sadece öşür miktarları ile kaydedilen bu zeminler, köylüler tarafından ekilip biçilen ve buradan elde edilen gelirin vergilendirildiği arazilerdir. Değerlendirilen defterlerde bu zeminler, “Hamza zemini” ve “Hızır zemini” gibi zemini işleten köylünün adıyla birlikte yazılmışlardır (BOA. TT.d. 23m, s. 712/20; 143, s. 149). 1487’de Araç’ta köylüler tarafından işletilen toplam, 72 zemin bulunurken; 1582’de ise toplam 356 zemin yer almaktadır. Yüzyıl içerisinde zeminlerin sayısındaki bu artışın genel olarak âtıl durumdaki birtakım arazilerin, nüfus artışına paralel olarak ziraat yapılabilir hale getirilmesiyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Bu durum, üretimi artırmak amacıyla devletin aldığı önemli bir tedbir olarak da düşünülebilir. 1487’de en fazla zemin, 4 rakamı ile Süzey ve Kaplı köylerinde tespit edilirken, 1582’de Karapürçek’te 20, Süzey’de 19 ve Kadarta’da 18 zemin bulunduğu görülmektedir.

4.1.2. Özel Çiftlikler

Araç’ta zeminlerin yanı sıra ayrı ayrı zikredilen bazı özel çiftlikler de mevcuttur. Ancak böyle çiftliklerin sayısı fazla değildir. 1487’de tespit edilebilen bu türden çiftliklerin sayısı sadece 7’iken, 1582’de bu sayı daha da azalmış ve 4’e düşmüştür. Örneğin, 1487 yılında Kadarta köyünde yer alan Mehmed Çiftliği’nin 1582’de de adı geçmekte olup, bu tarihte çiftliğin Ahmed, Abdülkadir ve Abdülkerim isimli köylüler tarafından işletildiği anlaşılmaktadır (BOA. TT.d. 23m, s. 723; 143, s. 134). 1582’de Boğdam köyünde “Çakallı Çiftliği”nin adı geçmektedir (BOA. TT.d. 143, s. 185). Araç’ta hali hazırda az olan özel mülkiyete konusu çiftlik sayısının yıllar içinde de giderek azalmış olması, tımar sisteminin feodaliteye dönüşmesini engellemek adına, devlet tarafından alınan bir önlem veya kontrol biçimi olarak değerlendirilebilir (Barkan, 1979, s. 293-294).

4.1.3. Bahçeler

Kırsal alanda üretim yapılan en önemli ziraî alanlardan biri de bahçelerdir. Ancak Araç'ın dağlık ve ormanlık bir bölge olması, bu türden arazilerin az olmasına yol açmıştır. Araç'ta yalnızca Asragözü köyünde bir adet bahçe tespit edilebilmiştir. 1487'de bu bahçeden alınan öşür miktarı 10 akçedir (BOA. TT.d. 23m, s. 751). 1582'de aynı bahçe Hüseyin Kalaycı isimli bir kişi tarafından ekilmiş ve buradan bahçede az da olsa ziraat yapıldığı anlaşılmaktadır (BOA. TT.d. 143, s. 188). 1582'de adı geçen bu bahçeden başka Boğdam köyünde de bir bahçe bulunmaktadır (BOA. TT.d. 143, s. 185). Bir de Bezi ve İğdir köyünün gelirleri arasında bahçe öşrü olarak 189 akçe kayıtlıdır (BOA. TT.d. 143, s. 127). Buna göre, 1582'de gelir getirebilecek yalnızca üç bahçe tespit edilebilmiştir.

4.1.4. Hassa Çiftlik, Hassa Değirmen, Hassa Bahçe ve Hassa Çayırlar

Köylerde köylünün tasarrufunda olmayan ve doğrudan doğruya sipahinin elinde bulunan çiftlikler, değirmenler, bahçeler ve çayırlar mevcuttur. Bunlar, tahrir yapılırken köylünün tasarrufuna verilmeyip, hassa olarak devletin elinde kalan topraklardır. Devlet ise sipahilere ihtiyaçlarını karşılamaları için bu yerleri kullanmalarına izin vermiştir (Akdağ, 2010, s. 578). Araç'ta 1487'de 38 hassa çiftlik tespit edilmiştir. Bunlardan, Süzey köyünde bulunan bir hassa çiftlikten 10 müdlük 550 akçe buğday ile yine 10 müdlük 400 akçelik arpa geliri vergilendirilmiştir (BOA. TT.d. 23m, s. 712/24). Aynı tahrirde, Alınvıran köyündeki hassa çiftlikten ise dört müd buğdaydan 220 akçe, üç buçuk müd arpadan 140 akçe öşür alındığı görülmektedir (BOA. TT.d. 23m, s. 712/25-26). Bu bilgiler, bir hassa çiftliğin üretim durumunu göstermesi bakımından da önemlidir. Bu çiftliklerde bazen neredeyse bir köy kapasitesinde üretim yapıldığı anlaşılmaktadır. 1582'de de 36 hassa çiftlik tespit edilebilmiştir.

Hassa değirmen ise 1487'de İksife ve Kadarta köylerinde birer tane tespit edilmiştir (BOA. TT.d. 23m, s. 712/27-28). 1582'de de aynı köylerde hassa değirmenlerin varlığı dikkatleri çekmektedir. Ancak Kadarta köyündeki değirmenin eski olması üzerine yeni bir değirmenin daha yapıldığı defterden anlaşılmaktadır. Böylece biri eski ve harap olmak üzere 1582'de Kadarta köyünde 3, İksife köyünde bir olmak üzere 4 hassa değirmen bulunmaktadır (BOA. TT.d. 143, s. 145-147).

Yine sipahiler tarafından işletilmek üzere 1487'de Çukurcapelid köyünde 15 akçelik bir vergi alınması öngörülen bir hassa çayır bulunmaktadır (BOA. TT.d. 23m, s. 753). Her iki tahrirde de Boğdam köyünün gelir kaynakları arasında her ikisi de 60 akçe olarak vergilendirilen hassa çayır ile hassa bahçe vardır (BOA. TT.d. 23m, s. 751-752; 143, s. 184-185).

Araç'ta hassa olarak sınıflandırılmış çiftlik, değirmen, çayır ve bahçeden başka hazineye ait hassa ceviz ve ceviz ağacının da varlığı dikkatleri çekmektedir. 1582'de Asragözü nâm-ı diğer Zale köyünün gelir kalemleri arasında 15 akçelik

“eşcar-ı girdgâh-ı hassa” olarak kayıtlı hassa ceviz ağaçları yer almaktadır (BOA. TT.d. 143, s.145). Yine Başköy köyünün 300 akçelik “hassa-yı girdgan” yani hassa ceviz geliri bulunduğu görülmektedir (BOA. TT.d. 23m, s. 712/26).

Toparlamak gerekirse, Araç'ta temel üretici konumunda olan çiftçinin üretim ve toprakla olan bütün ilişkisinin tımar sistemi çerçevesinde belirlendiği anlaşılmaktadır. Çiftçinin, sahip olduğu toprağın miktarından, ekip biçtiği ürüne ve bu üründen ödeyeceği vergiye kadar her şey, tahrirler sırasında tespit edilerek tımar sistemi içerisinde organize edilmiştir. Bunların yanında özel çiftliklerin bulunduğu görülmekle birlikte, sayıları oldukça azdır. Bahçe ve bahçecilik bakımından da Araç'ın çok geliştiği söylenemez. Araç'ta mülkiyeti devletin elinde bulunan, ancak sipahiler tarafından işletilen hassa çiftlik, değirmen, bahçe ve çayır bulunmaktadır. Yine, sipahilerin işlettiği ve vergilendirilmiş geliri bulunan ceviz ve ceviz ağaçlarının varlığı da dikkati çekmektedir.

4.2. Araç'ta Ekonomi: Hububat Üretimi

Hububat, ekonomisi tarıma dayalı toplumların en temel ürünüdür. Örneğin buğday, sadece halkın temel gıda maddesi değil, aynı zamanda orduların iâşesi için de ihtiyaç duyulan bir mahsuldür. Aynı zamanda, seferler sırasında atlar için de arpa ve samana gerek duyulurdu. Hububat üretimi devlet tarafından her dönem kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır (Özdeğer, 2001, s. 32-33). Bu sebeple, tarım ürünleri arasında özellikle buğday ve arpanın hemen her köyde üretildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Hububat ürünlerinin miktarı defterlerde, “müd” ve “kile” gibi ölçülerle belirtildikten sonra, dirlik değeri akçe olarak yazılmıştır.

Nakdî olarak alınan çift resmi ve ona bağlı vergilerin akçe olarak değeri yazıldığına göre aynî olarak alınan buğday, arpa, darı ve pamuk gibi ürünlerin ve yine öşür vergisine bağlı diğer ürünlerin de akçe olarak değeri belli bir narh üzerinden verilmiştir. Öşür ise ürünün beşte birden onda bire kadar değişen çeşitli oranlarda devletin aldığı ziraî vergi olarak tanımlanabilir (Topal ve Kışmır, 2019, s. 5-52; Tabakoğlu, 2007, s. 100-103). Buna göre, hububat ürünlerinden tahsil edilmesi öngörülen öşür miktarları bölgedeki üretimin beşte birden onda birine kadar olan kısmını oluşturmaktadır.

Narh ise günlük kullanılan tüketim mallarına konulan fiyat sınırlandırması ve fiyatın sabit tutulması anlamına gelmektedir (Kütükoğlu, 2006, s. 390-391; Nuri, 2019, s. 44). Tahrir heyeti tarafından öşür alınacak mahsulün miktarının belirlenmesinden sonra tahrir defterleri merkeze gönderilerek bizzat padişah tarafından narhlar verilmiştir (Barkan, 1940, s. 216-217).

Araç'ta üretim konusunda, değerlendirme yapılabilmesi için bölgede tahrirlere göre uygulanan narh fiyatlarının bilinmesi gerekmektedir. Buna göre, tahrirlerde öşre bağlı olan ürünler içerisinde en başta gelen buğdayın müdüne 1487'de, 55 akçe öşür bedeli belirlenmiştir. Bu durumda, bir müd 20 kile olduğuna göre, bir kile için

uygulanen fiyat da 2,5 akçedir. Örneğin, Soğanlu köyünde 14 müd, 9 kilelik buğday için 792 akçe; Karapürçek köyünde 20 müd buğdaya ise 1.100 akçe öşür bedeli belirlenmiştir (BOA. TT.d. 23m, s. 725, 730). 1582’de ise buğdayın müdü, 130 akçe olmuştur. Böylece bir kilenin fiyatı da 6,5 akçeye kadar yükselmiştir. Örneğin Kızılsaray köyünde 20 müd buğday için belirlenen öşür miktarı 1.040 akçeyken; Uğna köyünde 6 müd buğday için 780 akçe belirlenmiştir. (BOA. TT.d. 143, 144; 145).

Arpanın müdü ise, 1487’de 40 akçedir. Kilesi 2 akçeye gelmektedir. Yine Karapürçek köyünden örnek vermek gerekirse 20 müd 8 kilelik arpaya, 816 akçe öşür bedeli yazılmıştır. Sarualan köyünde 6,5 müd arpa ise 260 akçe olarak kıymetlendirilmiştir. (BOA. TT.d. 23m, s. 730; 731). 1582’de ise, arpanın narhı 80 akçe olup bir kile 4 akçeye yükselmiştir. Örneğin, Kadarta köyünde 4,5 müd arpaya 360 akçe; Pelidcik köyünde 3 müd bir kileye 244 akçe öşür bedeli yazılmıştır. Aşağıda, her iki tahrir döneminde Araç kazasında hububat cinsi ürünlerinden alınması öngörülen toplam müd miktarları ve öşür değerleri yer almaktadır.

Tablo 3: Araç’ta Hububattan Alınması Öngörülen Öşür Miktarları

Hububat Ürünü	1487	Müd Miktarı	1582	Müd Miktarı
Buğday	40.306 akçe	732 müd	80.650 akçe	620 müd
Arpa	28.616 akçe	715 müd	55.655 akçe	695 müd
Nohut	272 akçe	4,5 müd	247 akçe	4 müd
Mercimek	-	-		
Kapluca	829 akçe	-	95 akçe	-
Burçak	68 akçe	1,7 müd	-	-
Toplam	70.091 akçe	1.453 müd	136.647 akçe	1.319 müd

Tablodan da anlaşıldığı gibi, Araç’ta tarımsal üretimden sağlanan vergi geliri en fazla buğday, sonra da arpadan elde edilmiştir. 1487’de, 732 müdlük buğday üretimi için 40.306 akçe aynı şekilde; 715 müd arpa üretimi içinse 28.616 akçe öşür değeri belirlenmiştir. Bu miktarlar 1487 tarihinde Araç’tan arpa ve buğdaydan alınması öngörülen öşür miktarlarıdır. Yani üretimin beşte birden onda bire kadar ki olan kısmı olduğu hatırlatılmalıdır. 1582 tarihi için de aynı durum geçerli olmak üzere bu yılda 620 müd buğday için 80.650 akçe ve 695 müd arpa için 55.655 akçelik öşür değeri belirlenmiştir. Görüldüğü gibi bir yüzyıl içerisinde vergilendirilen buğday ve arpa miktarı düşmüş olmasına rağmen; narh fiyatlarının iki katı artmasına bağlı olarak alınması öngörülen öşür kıymetleri de iki katı artmıştır. Hatta 1582’de vergilendirilmiş arpa miktarı buğdayı geçmiştir. Vergilendirilmiş arpa ve buğday üretimi üzerinden bir yüzyıl içerisinde Araç’ta hububat üretiminin azaldığı sonucu çıkarılabilir. Bu durumda, hesaplanan nüfusun ortalama %40 oranında arttığı düşünüldüğünde, üretimin azalmasının ve hatta aynı kalmasının kişi başına düşen gelirin düşmesine neden olduğu düşünülmektedir.

Arpa ve buğdaydan başka, 1487’de İksife köyünde 98 akçe; Asragözü ve Munay köylerinde 75 akçe, Boğsub köyünde ise 24 akçelik öşür bedeli ile vergilendirilmiş nohut üretimine rastlanmıştır. 1487’de deftere göre nohudun müdü 60 akçe olup, bir müd 3 akçe ise bu tahrirde toplam 90 müdlük bir nohut üretimi vergilendirilmiş olmalıdır. 1582 tahririnde ise Munay köyünde nohut ve mercimekten alınması öngörülen 204 akçelik öşür bedeli tespit edilmiştir. Yine aynı yılda Moğsu ve Ulağucuk köylerinde 12 akçe ve Okçular köyünde 19 akçe mercimek geliri tespit edilmiştir. 1582’de ise nohut ve mercimeğin narh fiyatı tespit edilememiştir. Buradan Araç’ta nohut ve mercimek üretiminin yaygın olmadığı en azından bazı köylerde kısmi üretimin olduğu anlaşılmaktadır.

1487’de köylülerin, “kapluca” adı verilen bir buğday türü ürettikleri görülmektedir. Bu üründen alınması öngörülen öşür bedeli toplamı 879 akçedir. Bu yılda Yazı, Varvan, Boğsub ve Küplük, 100 akçenin üzerinde kapluca vergisi tespit edilen köylerdir. 1582’de ise sadece Bezi ve İğdir köyünden alınması öngörülen 95 akçelik kapluca geliri vergilendirilmiştir (BOA. TT.d. 143, s. 127). O halde Araç’ta kapluca üretiminin son tahrir de azaldığı ve hatta sona erdiği söylenebilir.

1487’de Kesüd köyünde 68 akçe olarak vergilendirilmiş burçak üretimine rastlanmıştır (BOA. TT.d. 23m, s. 712/23). Burada 1,5 müd 4 kile, 68 akçedir. Buna göre narh kıymeti olarak müdü 40 akçedir.

Araç’ta 1487’de hububat üretiminden toplam 1.453 müd için 70.091 akçe öşür alınması öngörülmüşken; 1582’de 1.319 müd için 136.647 akçe öşür kıymeti tespit edilmiştir. Genel olarak vergi miktarı artmış olsa da aradan geçen bir yüzyıllık zaman dilimi içerisinde, öşre tabi olan hububat miktarının azalmış olduğu rahatlıkla söylenebilir.

4.3. Meyve ve Sebzeçilik

Tahrir defterlerinde yer alan vergi kalemlerinden biri de “öşr-i meyve” ve “öşr-i bostan”dır. Bunlar, meyveden ve bostandan alınması öngörülen öşür miktarlarını ifade eder. Ancak bu vergi diliminde sadece tımar kıymetleri yazıldığı için, hangi sebze ve meyveden ne kadar üretilmiş olduğu hesaplanamamaktadır. Araç’ta meyve ve sebzedden alınması öngörülen öşür miktarları toplamı 1487’de 2.774 akçe iken 1582’de 10.235 akçeye yükselmiştir. Buradan anlaşılabileceği üzere meyve ve sebzedden alınması öngörülen öşür miktarı 1487’den 1582’ye yaklaşık dört kat kadar artış göstermiştir. Bu durum, bir yüzyıl içerisinde meyve ve sebzeçilik üretiminin arttığı şeklinde yorumlanabileceği gibi vergi miktarının artmış olması ile de açıklanabilir. Bu konuda kesin bir hükümden kaçınılmaktadır. 1487’de 327 akçe ile Küplük; 240 akçe ile Munay ve 180 akçe ile Asragözü (Sıragözü) köyleri meyve ve sebzeçiliğin en çok yapıldığı köylerdir. 1582’de ise 647 akçe ile Munay; 556 akçe ile Kadarta ve 495 akçe ile Asragözü köyleri ilk sıralarda yer almaktadır.

4.4. Girdgan (Ceviz) ve Kestane

Defterlerde köylerin hâsıllarını meydana getiren gelirler arasında “öşr-i girdgan” ve “öşr-i kestane” adı altında zikredilen ceviz ve kestaneden alınması öngörülen öşür verileri de yer almaktadır. Bunlara göre, Araç kazasında kestane üretimi oldukça az olduğu gibi ceviz üretimi de sınırlıdır. 1487’de 775 akçe; 1582’de ise 803 akçe toplanması öngörülen ceviz öşrü miktarıdır. Görüldüğü gibi iki tahrir döneminde büyük bir değişiklik olmamıştır. 1487’de Başköy köyünde 300 akçelik “hassa-yı girdgan”, yani hassa ceviz geliri bulunmaktaydı (BOA. TT.d. 23m, s. 712/26). Araç’ta cevizden alınan en yüksek öşür miktarı bu hassa geliridir. Bu durumda, Araç’taki toplam ceviz üretiminin neredeyse yarısının sipahiler tarafından yapıldığı söylenebilir. Yortan ve Gülefviran köyleri ceviz üretiminde öne çıkan köylerdir. Yine bu tahrirde, Sarualan köyünün gelir kalemlerinden dört ceviz ağacı için 23 akçe öşür alınması öngörülmüştür (BOA. TT.d. 23m, s. 731). O halde ortalama olarak her bir ceviz ağacı için 5 akçe üzeri öşür alındığı söylenebilir. 1582’de ise Asragözü nâm-ı diğer Zale köyünün gelir kalemleri arasında “eşcâr-ı girdgân-ı hassa” olarak belirtilen hassa ceviz ağaçları için 15 akçe yazılıdır (BOA. TT.d. 143, s. 187). Yine bu tahrirde ceviz üretiminde Süzey, Asragözü, Kadarta ve Munay köyleri ön sırada yer almaktadır.

Kestane üretimi hakkında 1487’de Araç kazası için herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Köylerde bu yıllarda vergilendirilmiş bir kestane üretimi olmadığı anlaşılmaktadır. 1582’de ise 34 akçe ile Aktaş ve Boğaviran; 30 akçe ile Toygaviran nâm-ı diğer Karacaagaç (Toygaören); 29 akçe ile Balçıkhisarı; 19 akçe ile Döğrek ve 12 akçe ile Olucak köyleri kestane üretimi hakkında adı geçen köylerdir.

4.5. Keten ve Kendir

Keten ve kendir dünyada tarımı yapılan en eski ürünler arasındadır. Keten ince bez veya kumaş anlamına gelmekte olup, daha çok elbiselik kumaşlarda kullanılmaktadır. Kendir ise “kaba keten” olarak bilinir ve ketene göre daha kalın ve serttir. Bu sebeple günümüzde olduğu gibi geçmişte de gemilerin inşası ve donatılmasında gerekli halat ve bezlerin hammaddesi olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Bostan, 1992, s. 137). Araç kazası için keten ve kendir üretimi değerlendirildiğinde, 1487’de sadece Gülefviran köyünde 10 akçe keten öşrü (BOA. TT.d. 23m, s. 743) ile Aluççuk ve Çayköy köyünde 15 akçelik kendir öşrü tespit edilebilmiştir. 1582’de ise kazada gerçekleşen keten üretiminin arttığı görülmektedir. Defterlerden neredeyse her köyde az da olsa keten üretimi yapıldığı anlaşılmaktadır. Köylerden alınması öngörülen keten öşrü toplam, 1.747 akçedir. Munay, Başköy, Afşar ve Karapürçek köyleri 100 akçenin üzerinde keten öşrü belirlenen ve üretimde öne çıkan köylerdir. Aynı zamanda bu tahrirde, Afşar köyünde 150 akçe ve Çatak köyünde 20 akçelik kendir öşrü ile karşılaşılmıştır (BOA. TT.d. 143, s. 185).

4.6. Araç'ta Hayvancılık

Tahrir defterlerinde, “adet-i ağnam” ve “resm-i ganem” olarak geçen vergiden yola çıkarak Araç'taki hayvancılık faaliyetleri hakkında bazı tespitlerde bulunmak mümkündür. Bu vergiler koyun sahiplerinden alınan hayvan vergisidir. Ağnam vergisinin bölgelerin özelliklerine göre değişse de genellikle iki koyuna bir akçe olarak alındığı bilinmektedir (Emecen, 1988, s. 478-479). 1487 tahririni içeren defterde, köy köy ağnam ve ganem vergi miktarı yazılmış olmasına rağmen, 1582 tahririnde Yörük cemaatler üzerinde kayıtlı olan ağnam vergisi dışında bu verginin adı hiçbir yerde geçmemektedir. Yörükler üzerine kayıtlı ağnam resmi belirtilirken de sadece ilk zikredilen “Karagözlü minha Turaklı” topluluğu altında 350 akçelik ağnam vergisi yazılmıştır (BOA. TT.d. 143, s. 208). Bilindiği gibi, ağnam resmi zaten özellikle koyun besiciliği yapan konargöçer Türkmen ve Yörükler için önemli olmakla birlikte, hayvan ve hayvansal gıdanın büyük bir miktarının da bu topluluklar tarafından karşılandığı bilinmektedir (Köprülü, 2006, s. 76). 1487'de 3.965,5 akçe ağnam resminin alınması öngörülmüştür. Vergi miktarı, iki koyuna bir akçe olarak hesaplandığına göre, 1487'de Araç'ta 1.982 koyun olduğu söylenebilir. Aynı tarihte hayvan üzerinden en fazla vergi ödeyen köyler, Karapürçek, Afşar, Boğsub ve Akhisar köyleridir.

4.6.1. Arıcılık

Araç'ta arıcılığın da oldukça yaygın bir faaliyet olduğunu söylemek mümkündür. Bu konu hakkında defterlerde geçen, “öşr-i kovan” vergisi üzerinden bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Halkın elindeki arı kovanları mahsulünden alınan bu vergi, genellikle kovan başına iki akçe olarak belirlenmiştir (Çağatay, 1947, s. 508-509). Buna göre, 1487'de köylerden toplam 5.349 akçe kovan öşrü alınması öngörüldüğüne göre, Araç'ta toplam 2.674,5 arı kovanı bulunduğu söylenebilir. 1582'de ise 6.259 akçe kovan öşrüne karşılık, 3.129,5 kovan sayısı tespit edilebilir. 1487'de Boğsub, Küplük, Afşar ve Yortan köyleri arıcılığın en çok yapıldığı köylerdir. 1582'de ise Munay, Asragözü, Terke, Yortan nâm-ı diğer Tavşanlı ve Boğsub köyleri 200 akçenin üzerinde kovan öşrü tahsil edilen köyler olarak ön plana çıkmaktadır.

4.7. Araç'ta Sinaî ve Ticarî Hayat

Osmanlı vergi sistemi içinde önemli bir payı da maktu vergiler ve mukataalar oluşturmaktadır. Bunlar, ziraî ürünlerden mahsulün miktarına göre alınan vergilerin aksine yılda bir defa sabit bir miktarda alınan vergilerdir. Bu vergiler, aynî olarak tahsili mümkün olmayan ürünler için geçerlidir. Mukataa, bir gelir kaynağı için toplam tutar üzerinden vergi tayin edilmesi anlamına gelmektedir (İnalçık, 1960, s. 60; Ünal, 1991, s. 59-62). Mukataa gelirleri doğrudan devlet hazinesine gittiği için önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştur (Genç, 2006, s. 129-132; 2000, s. 101). Tahrir defterlerinde yer alan mukataa gelirleri sayesinde Araç'ın sinaî ve ticarî hayatı hakkında da bilgi sahibi olmak mümkündür.

4.7.1. Değirmenler

Maktu vergilerden biri klasik dönemin önemli sınaî tesislerinden sayılan değirmenlerden alınan “resm-i asiyab”dır. Bu, un değirmenlerinden alınan vergi çeşididir. Miktarı bölgelere göre farklılık gösterse de genel olarak her ay için 5 akçe hesabı üzerinden nakit olarak hesaplanarak tahsil edilmiştir (Çağatay, 1947, s. 503). Her iki tahrir döneminde de Araç’ın birçok köyünde değirmen mevcuttur. 1487’de 43 köyde 8’inin harap olarak tespit edildiği toplam 73 değirmen varken, 1582’de 54 köyde 19’u yeni ve 9’u harap olan toplam 188 değirmen tespit edilmiştir. O halde yüzyıllık süreç içerisinde Araç’ta hem değirmen sayısı hem de değirmen olan köy sayısı artmıştır. Defterlere göre Araç’ta değirmenlerden alınan vergi, 1487’de 3.269 akçeyken; 1582’de ise 3.265 akçedir. 1582’de bir önceki yüzyıla kıyasla toplam değirmen sayısının artmış olmasına rağmen, değirmenlerden alınan vergi miktarının neredeyse aynı kalmış olmasını, yukarıda da ifade edildiği gibi, hububat üretimindeki düşüşle birlikte çalışma sürelerinin azlığı ile açıklamak mümkündür. İlk tahrirde en fazla değirmen sayısı 6 olarak Kadarta köyünde belirlenmiştir. Kadarta’yı 3 değirmenle Süzey, Ulağucuk, Toyga ve Boğsub köyleri takip etmektedir. Son tahrirde ise yine Kadarta köyü en fazla değirmen bulunan köy olmuştur. Köyün değirmen sayısı 15’tir. Onu 8 değirmenle Susuz ve Boğsub köyleri ve 7 değirmenle Yenice, Terke ve İncügez köyleri takip etmektedir.

4.7.2. Mukataalar ve Vergilendirilmiş Üretimden Alınması Öngörülen Vergilerin Toplamı

Araç’ta yaşayanların ekonomik faaliyetleri bağlamında son olarak kazada vergilendirilen üretim tesisleri ve diğer gelir kalemleri kısaca ele alınabilir. Üretim tesislerinin varlığı mukataa kayıtlarından ortaya çıkarılmaktadır. Araç’ta olduğu gibi devlet, gelirlerinin büyük bir bölümünü kırsal kesimde sipahilere dirlik olarak vermiştir. Şehirler ise kırsal alanlardan farklı olarak mukataaların oluşturulduğu, pazarların kurulduğu, “ihtisap resmi” olarak adlandırılan “pazar vergisi” başta olmak üzere gümrük vergilerinin alındığı yerler olmuştur. Defterlere göre, Araç kazası için de mukataa gelirlerinden bahsetmek mümkündür. Aşağıdaki tabloda tahrir defterlerinde belirlenen mukataalar ve gelirleri gösterilmektedir.

Tablo 4: Araç’ta Mukataalar

1487	Miktarı (Akçe)	1582	Miktarı (Akçe)
Mukâtaa-yı bâzâr-ı Araç ve Bezi ve Boyalu maa bâd-ı hevâ (BOA. TT.d. 23m, s. 712/25)	1.500	Bâc-ı bâzâr-ı Araç ve Boyalu ve Bezi (BOA. TT.d. 143, s. 197)	2.000
Rüsûm-ı çift ve nîm ve bennâk ve caba	10.956	Öşr-i kışlâkhâ-i yörükân nâhiye-i Araç cemâat-i Turaklu ve	7.000

ve cürm ve âdet-i ağnam niyâbet-i mezkûre (BOA. TT.d. 23m, s. 712/25)		Karagözlü ve İhsanlu ve Kuzgunlu ve Yahyalı ve Habiblü ve Köse ve Resullü ve Menteşe Fakihlü ve Galemi ve Saltıklı ve Ali Beylü an-öşr-i galât ve meyve ve kovan ve rüsum-ı âsiyâb ve deştânî an-yörükân-ı mezbûrûn (BOA. TT.d. 143, s. 197)	
-	-	Karye-i Kurucak der-Karapazar-ı Boyalı (BOA. TT.d. 143, s. 197)	30
-	-	Resm-i çift ve bennâk ve caba ve nisf-ı bâd-ı hevâ-yı tımârâ-i sipâhiyân ve merdân-ı kılâ' maa evkâf-ı nâhiye-i Araç gayr-ı ez tımârâ-i mirân (BOA. TT.d. 143, s. 197)	18.000
-	-	An-bâd-ı hevâ-yı müsellâm-ı nâhiye-i Araç (BOA. TT.d. 143, s. 197)	400
Toplam	12.456		27.430

Genel olarak yukarıda yer alan tabloda listelenen mukataalara bakıldığında daha çok ziraî üretimden elde edilen gelirler ve bazı vergiler mukataaya dönüştürülmüştür. Buradan 1487 ile 1582 yılları arasında, Araç'ta kayda değer bir sınaî üretimin olmadığı anlaşılmaktadır. 1487'de Araç, Bezi ve Boyalı'da pazar kurulduğu ve burada satılan mallardan “bac vergisi” alındığı görülmektedir.

1582'de ise Yörüklerin kışlaklarında ürettikleri hububat ürünlerinden, meyveden ve kovandan alınacak öşürleri ile değirmen ve deştânî (otlak) vergileri mukataa halinde işletilmek üzere düzenlenmiştir.

Bu mukataa gelirlerinin dışında 1582'de bazı köylerin altında “bâc-ı bâzâr” vergisi yazılmıştır. Bu, pazara giren çıkan mallardan alınan “damga vergisi”dir. Pazar kurulan bu tür köylerin diğer köylerden daha kalabalık ve gelişmiş ve aynı zamanda güzergâh olarak da daha ulaşılabilir köyler olduğu düşünülmektedir. Bu köyler şu şekilde sıralanabilir:

- Asragözü köyünden “bac-ı bâzâr-ı Köpekli” adı altında 10 akçelik bir vergi tahsil edilmesi öngörülmüştür (BOA. TT.d. 143, s. 131).
- Kesüd köyünde 10 akçelik bir pazar vergisi bulunmaktadır (BOA. TT.d. 143, s. 135).
- Uğna köyünde “bâc-ı bâzâr-ı Yurdbükü hâriç ez-defter” olarak kayıtlı 20 akçelik defter harici yazılan Yurdbükü pazarının vergisi vardır (BOA. TT.d. 143, s. 144-145).

- Yortan nâm-ı diğer Tavşanlı köyünde “bâc-ı bâzâr-ı Pelid der-sınır-ı karye-i mezbûre hâriç ez-defter fî sene 20” olarak kayıtlı köyün sınırında kurulan bir Pelid pazarı olduğu anlaşılmaktadır (BOA. TT.d. 143, s. 157).
- Karapürçek köyünde “bâc-ı bâzâr-ı Karapürçek-i Cedîd der-sınır-ı karye-i m. fî-sene 20” şeklinde yazılan köyün sınırında olduğu belirtilmiş bir pazardan bahsedilmektedir (BOA. TT.d. 143, s. 190).
- Akhisar köyünde 15 akçelik Kirazcık pazarının vergisi bulunmaktadır (BOA. TT.d. 143, s. 184).
- Küpelik köyünde 50 akçelik Saraycık pazarının bâc vergisi bulunmaktadır (BOA. TT.d. 143, s. 185).
- Üreğir köyünde de “bâc-ı bâzâr-ı cedîd” yeni pazardan elde edilen vergi 15 akçedir (BOA. TT.d. 143, s. 134).
- 10 akçelik Küreciyân-ı Hadîd cemaatinde de bâc-ı bazar vergisi bulunmaktadır (BOA. TT.d. 143, s. 196).

Asragözü köyünde Köpekli pazarı, Uğna köyünde Yurdbükü pazarı, Yortan köyünde Pelid pazarı, Karapürçek köyünde Yeni Karapürçek pazarı, Akhisar köyünde Kirazcık pazarı, Küpelik köyünde Saraycık pazarı, Üreğir köyünde Yeni pazar ve Kesüd köyü ile madencilerin kurduğu ismi belli olmayan bir pazardan bahsetmek mümkündür. Bu pazarlardan toplam 170 akçe pazar vergisi alınmıştır.

Aşağıda Araç Kazası’nda vergilendirilmiş üretimden alınması öngörülen öşür ve resimlerin toplamı ile ilgili tablo yer almaktadır. Bu tablo sayesinde, kazada üretimin daha çok hangi alanlarda yoğunlaştığını tespit etmek mümkündür. Bu konuda hububat üretimi ile mukataalar ön plana çıkmaktadır.

Tablo 5: Araç’ta Vergilendirilmiş Üretimden Alınması Öngörülen Öşür ve Resimlerin Toplamı

Öşür ve Resimler	1487	%	1582	%
Hububat Öşrü	70.091 akçe	% 71	136.647 akçe	% 73
Meyve ve Sebze Öşrü	2.774 akçe	% 2,8	10.325 akçe	% 5,5
Ceviz Öşrü	775 akçe	% 0,7	803 akçe	% 0,4
Kestane Öşrü	-		124 akçe	% 0,06
Keten Öşrü	10 akçe	% 0,01	1.747 akçe	% 0,9
Kendir Öşrü	15 akçe	% 0,01	170 akçe	% 0,09
Hayvan Vergisi	3.965,5 akçe	% 4	-	-
Bal Öşrü	5.349 akçe	% 5,4	6.259 akçe	% 3,3
Değirmen Vergisi	3.269 akçe	% 3,3	3.265 akçe	% 1,7
Mukataa	12.456 akçe	% 12,6	27.430 akçe	% 14
Pazar Vergisi	-	-	170 akçe	% 0,09
Toplam	98.704 akçe	-	186.940 akçe	-

5. Sonuç ve Bulgular

Kastamonu Sancağı'nın bir kazası olarak Araç'ın 1487 ile 1582 yılları arasındaki iktisadî tarihi çalışmanın konusunu meydana getirmektedir. Bu bağlamda, şehir tarihi çalışmalarında özellikle de istatistikî verilerin elde edilmesinde önemli bir kaynak olarak kullanılan tahrir defterleri makalenin ana kaynağı olarak kullanılmıştır. Kastamonu ve civarı 1461 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçince hemen bölgede tahrir faaliyetleri başlamış ve farklı zamanlarda tahrirler yapılmıştır. Buna göre, 1487 ile 1582 yıllarında sancakta yapılan tahrirler sonucunda düzenlenen mufassal tahrir defterleri, çalışmanın ana kaynağını oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nin uyguladığı tımar sistemi, sadece tarım topraklarının örgütlenmesini değil, aynı zamanda devletin iktisadî, idarî, malî ve askerî bakımdan da teşkilatlanmasını sağlamıştır. Tımar sistemi ise tahrirler sayesinde işlerlik kazanmıştır.

Tımar sistemine göre üretimin teşkilatlandırıldığı yerlerden biri de Araç'tır. Çalışmada öncelikle, kişi başına düşen toprak miktarına göre alınan vergilerden çift ve bağlantıları ele alınmış ve bunlara göre Araç'ta toprak üzerinde durulmuştur. Bu konuda, 1487 ile 1582 yılları arasında bir karşılaştırılmaya gidildiğinde çiftlerin sayısı azalmış ve nüfus artışına bağlı olarak parçalandığı görülmektedir. Dolayısıyla kişi başına düşen toprak miktarı da azalmıştır. Bunun yanında toprağı olmayan cabaların sayısının artması, 16. yüzyılın sonlarında Araç nüfusunun en azından yarısının üretime dâhil olmadığı sonucunu ortaya koymaktadır. Yine 1582'de nüfusun %40 oranında arttığı tespit edilmiştir. Ayrıca bir önceki tahrirle göre mücerred sayısındaki artıştan, genç nüfusun arttığı sonucu çıkarılabilir.

Araç'ta yetiştirilen ürünlerden alınan öşür vergisi üzerinden de üretim hakkında tespitler yapmak mümkün olmuştur. Aşağıdaki tabloda, Araç'ı meydana getiren köylerde yapılan üretime göre tüm ürünlerden alınması öngörülen öşür ve resimlerin toplamına yer verilmiştir:

Tablo 5'ten anlaşıldığına göre her iki tahrir döneminde de en fazla gelir hububattan elde edilmektedir. Toplam gelir içindeki payı 1487'de %70 iken 1582'de %73'tür. Hububattan sonra en büyük payı, mukataa gelirleri oluşturmaktadır. Toplam hasılat içindeki payı %12'iken, %14'e yükselmiştir. 1487'e göre bazı üretim kaynakları artmış gözükmesine rağmen toplam gelir içindeki payı düşmüştür. Örneğin kovan öşrü, değirmen resmi gibi vergilerin toplamdaki payı azalmıştır. Aksine meyve ve sebze öşrü ise hem yüzyıl içinde artmış hem de toplamdaki payı yükselmiştir. Netice itibarıyla kişi başına düşen toprak miktarı azalmasına ve hatta [vergilendirilen] üretimdeki düşüşe rağmen devlet, bir önceki yüzyıla oranla Araç'taki üretimden almayı öngördüğü vergiyi %52 oranında artırmıştır. Aynı zamanda çift ve buna bağlı olarak alınması öngörülen vergilerin toplamı da 1487'de 33.131,5 akçe iken 1582'de 55.476,5 akçeye yükselmiştir. 1582'de "pazar vergisi"nin ayrı bir kalem oluşturması, bir önceki yüzyıla mukayese edildiğinde

ziraî ve hayvansal üretimin yanında ticari etkinliklerin de az da olsa canlanmaya başladığına işaret etmektedir.

Araç Kazası'nda toprak tasarrufu ve vergiler üzerinden ekonominin anlatıldığı bu çalışma, kent ve iktisat tarihi çalışmalarına örnek teşkil etmektedir. Hem bölge tarihinin hem de genel Osmanlı sosyo-ekonomik tarihinin yazımına katkı sunabilir.

Kaynakça

- Acun, F. (2002). Klasik dönem eyalet idare tarzı olarak timar sistemi ve uygulaması. *Türkler* içinde (Cilt. 9, s. 899-908). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Afyoncu, E. (1999). Osmanlı Devleti'nde tahrir sistemi. *Osmanlı* içinde (Cilt. 6, s. 311-314). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Afyoncu, E. (2003). Türkiye'de tahrir defterlerine dayalı olarak hazırlanmış tez ve kitaplar. *Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 267-286.
- Akdağ, M. (1945). Timar rejiminin bozuluşu. *Dil Tarih ve Coğrafya Dergisi*, 3 (4), 419-431.
- Akdağ, M. (2010). *Türkiye'nin iktisadî ve içtimai tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Barkan Ö. L. ve Meriçli E. (1988). *Hüdavendigâr livası tahrir defteri I*. Ankara: TTK.
- Barkan, Ö. L. (1940). Türkiye'de imparatorluk devirlerinin nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri II. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2, 214-247.
- Barkan, Ö. L. (1979). Timar. *İA* içinde (Cilt. 12/I, s. 286-333). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Bostan, İ. (1992). *Osmanlı bahriye teşkilatı: XVII. yüzyılda Tersâne-i Amire*. Ankara: TTK.
- Çağatay, N. (1947). Osmanlı İmparatorluğu'nda reayadan alınan vergi ve resimler. *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5 (5), 483-511.
- Darkot, B. (1997). Kastamonu. *İA* içinde (Cilt. 6, s. 399-403). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (BOA). Tapu Tahrir Defteri (TT.d.), 23m.

- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (BOA). Tapu Tahrir Defteri (TT.d.), 147.
- Emecen, F. (1988). Ağnam resmi. *DİA* içinde (Cilt. 1, s. 478-479). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Emecen, F. (1992). Bennak. *DİA* içinde (Cilt 5, s. 458-459). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Emecen, F. (1993). Çift resmi. *DİA* içinde (Cilt 8, s. 309-310). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Genç, M. (2006). Mukataa. *DİA* içinde (Cilt. 31, s. 129-132). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Göyünç, N. (1997). Hane. *DİA* içinde (Cilt. 15, s. 552-553). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gümüşçü, O. ve Erdoğan, Özünlü, E. (2016). Osmanlı Devleti'nin "resm-i çift" uygulamalarını yeniden düşünmek". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1, 177-217.
- Halaçoğlu, Y. (1998). *XIV-XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda devlet teşkilatı ve sosyal yapı*. Ankara: TTK.
- İnalcık, H. (1987). *Hicrî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arnavid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnalcık, H. (1960). Bursa xv. asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar. *Belleten*, 24 (93), 45-102.
- İnalcık, H. (1998). Çiftliklerin doğuşu: devlet, toprak sahipleri ve kiracılar, Ç. Keyder ve F. Tabak (ed), *Osmanlı'da toprak mülkiyeti ve ticari tarım* içinde, (s. 17-35). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalcık, H. (2000). Osmanlı fetih yöntemleri, O. Özel ve M. Öz (ed), *Söğüt'ten İstanbul'a* içinde, (s. 443-472). Ankara: İmge Kitabevi.
- İnalcık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu toplum ve ekonomi*. İstanbul: Eren.
- İnalcık, H. (2010). Tahrir. *DİA* içinde (Cilt. 39, s. 425-429). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

- İnalcık, H. (2012). Tımar. *DİA* içinde (Cilt. 41, s.168-172). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kaleli, H. (2005). İktisat tarihi bakımından Osmanlı tımar sisteminin kökeni. *Türkoloji*, 15, 17-26.
- Kankal, A. (2004). *Türkmen'in kaidesi Kastamonu (XV.-XVIII. yüzyıllar arası şehir hayatı)*. Ankara: Zafer.
- Karaboğa, D. V. ve Bozdoğan R. (2021). Osmanlı tımar sisteminin uygulanışında yaşanan problemlere dair bazı tespitler. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3 (6), 331-350.
- Kavaklı, Kundakçı, S. ve Dağsever, V. İ. (2022). Evkaf tahrir defterlerine göre Araç vakıfları ve tarihi gelişimi, S. Sönmez (ed), Sosyal, beşeri ve idari bilimler alanında yeni trendler 3 içinde, (s. 661-698). İzmir: Duvar Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (2006). Narh. *DİA* içinde (Cilt. 32, s. 390-391). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Maden, F. ve Çiftçi, F. (2022). *Kastamonu şer'iyye sicillerinde Araç*. Ankara: Sonçağ.
- Öz, M. (1991). Tahrir defterlerinin Osmanlı tarihi araştırmalarında kullanılması hakkında bazı düşünceler. *Vakıflar Dergisi*, 22, 429-439.
- Öz, M. (2000). Tahrir defterlerindeki sayısal veriler, H. İnalcık ve Ş. Pamuk (ed.), *Osmanlılarda bilgi ve istatistik* içinde, (s. 17-32). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını.
- Özdeğer, M. (2001). Osmanlı İmparatorluğu'nda hububat üzerine devletin himaye edici müdahalesi. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 51(1), 25-47.
- Özdeğer, M. (2003). Osmanlı İmparatorluğu'nda mîrî arazi rejimi ve tahrir geleneği. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (5), 1-13.
- Şahin, İ. (2001). Kastamonu. *DİA* içinde (Cilt. 24, s. 737-739). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tanoğlu, A. (1954). İskân coğrafyası, esas fikirler, problemler, metod. *Türkiyat Mecmuası*, 11, 1-82.
- Tansel, S. (2014). *Osmanlı kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed'in siyasî ve askerî faaliyetleri*. Ankara: TTK.

- Topal, Ş. ve Kışmir, A. (2019). İslam hukukunda öşür ve delilleri. *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 3(1), 5-52.
- Tosunoğlu, A. (1993). *Tapu-tahrir defterlerine göre XVI. yüzyılda Kastamonu sancağı*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Türkmenoğlu, M. A. (2021). Osmanlı klasik döneminde sipahi, köylü ve devlet. *Selçuk Türkiyat*, 53, 485-503.
- Üçok, C. (1944). Osmanlı Devleti teşkilatından tımarlar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(4), 525-551.
- Ünal, M. A. (1991). XVI. yüzyıl sonlarında bir iltizam sözleşmesi. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4, 59-77.
- Ünal, M. A. (2008). *Osmanlı devrinde Sinop*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Yakupoğlu, C. (2009). İlkçağlardan Cumhuriyet'e Araç'ın siyasi ve sosyal tarihi, N. Tan (ed), *Yeşil deniz Araç'ta kültürel hayatın yedi rengi* içinde (s. 20-72). Ankara: Kültür Ajans Yayını.
- Yücel, Y. (1998). *Anadolu beylikleri hakkında araştırmalar Çoban-Oğulları beyliği/Candar-Oğulları beyliği I*. Ankara: TTK.
- Zumrud N. (2019). Esnaf birlikleri ve narh sistemi. *Balkan ve Yakındoğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 40-48.

Etik Beyanı: Yazar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan etmektedir. Bilimsel etik konuları ile ilgili aksi bir durumun tespiti halinde tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına ait olup, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu bulunmamaktadır.

Tax, Land and Economy in Araç District According to the Tahrir Registers (1487-1582)

Extended Abstract

1. Introduction

The mode of production that was valid for societies before the industrial revolution was agriculture. The Ottoman Empire developed the timar system accordingly. Within this system, the Miri land regime was established, with the ownership of all lands belonging to the state. Everyone living within the borders was completely subject to the law of the Miri land regime in their land and agricultural possessions. Timar can be defined as the state giving tax revenues from a certain portion of the land to some officials instead of wages for the services they provide. In this case, the state left the tax to be collected from agriculture to the timar owners, who were usually soldiers, so that they could use it appropriately. The peasant cultivated the land as a permanent tenant under a lease that did not expire and paid taxes on the products the peasant produced. It can also be stated that land and production are organized around the timar system in Araç, which is organized as a district of the Sanjak of Kastamonu. Everything from the registration of the peasant who cultivates in agricultural areas where the property belongs to the state according to the amount of land and the payment of taxes accordingly, the lands cultivated outside these agricultural lands, vineyards and gardens, and the *hassa* enterprises run by the *sipahi* to meet their own needs can be considered within the timar system. It is also possible to have information about the production in Araç based on the taxes collected from the crop obtained from these lands.

2. Methods

The main source of the study is the tahrir registers. These registers contain important social and economic data about the place where they belong. The state has applied to this record process in order to determine the form of land saving and to distribute it in the regions it has conquered. Determining the income sources of the conquered region and ensuring their taxation were carried out during this tahrir process. By this means, the establishment and continuation of the timar system were ensured. For this reason, these registers contain detailed information about land and production, especially taxation for the place they belong. In this context, two mufassal tahrir registers dated 1487 and 1582, belonging to Kastamonu Sanjak and containing Araç, constitute the main source of the study. The subject will be discussed through these registers.

3. Result and Discussion

In the tahrir registers, the peasants were recorded under various names according to the amount of land they had. They were taxed accordingly. By means of the sum of these taxes, the amount of land per person can be determined. As a result of their comparison in both tahrir periods, the change that occurred within a century was observed. Production is explained in Araç through other taxed grains subject to the tax, especially obtained food from the grain. By calculating the total amounts of tax obtained and envisaged to be collected in both tahrir periods, it was possible to make various evaluations about the production for a century. It is also possible to talk about *mukataa* income in Araç.

4. Conclusion

After evaluating the amount of land held by the villagers according to both tahrir periods, it was concluded that the number of villagers owning land decreased in approximately one century. Accordingly, it has been said that the population involved in production has also decreased. The

grain comes first in production. It is possible to talk about the production of wheat and barley, but also, to a small extent, chickpeas, lentils, vetch, and thermal springs. By means of the taxation of the expected tax amount to be received from these productions, the approximate production in Araç could be determined. Although the share of the state in this production did not decrease, it was evaluated that the production decreased partially. It has been stated that vegetable and fruit growing has increased according to the tax values collected from the vegetables and fruits obtained. It has been observed that animal husbandry and beekeeping have increased in a century with the taxation of the income obtained from animals and bee production in Araç. Also, the diversification of *Mukataa* incomes and the increase in the number of villages from which azar tax is collected show that there is a revival in commercial life in Araç.